

CAPITOLUL IV

MEDIUL PAULINIC

- I. – *Tars*. – Școlile sale și strălucirea acestora. – *Educația intelectuală a lui Paul*. – Cum devine apostol al lui Isus Christos. – Temperamentul său. – În ce măsură este el original. – Elementele doctrinei sale: importanța problemei.
- II. – *Zei mîntuitori ai Orientului elenistic*. – Prin ce se aseamănă și cum se combină ei. – Mitul morții și al învierii lor anuale. – Originea și sensul său prim. – Aplicație la Mithra, Osiris, Tamuz, Adonis. – Drama vieții și morții zeului.
- III. – *Interpretarea metafizică a acestor povestiri divine*: ele simbolizează misterul destinului uman. – Necesitatea, pentru om, de a se asocia la destinul zeului salvator spre a dobîndi viața veșnică. Cum se operează această asociere. – Botezul de sînge și masa de comuniune: *tauroboliul* și banchetul la masa zeului. – Actul de a-l mîncă pe zeu. – Asemănarea acestor rituri cu Botezul și Euharistia creștinismului. – Soteriologia misterilor și soteriologia lui Paul.
- IV. – *A cunoscut Paul misteriile?* – Religia din Tars: Baal-Tarz și Sandan. – Alte misterii. – Ipoteze și verosimilități. – Influențe religioase suferite de Paul la Tars. – Influențe filosofice. – Caracteristici ale iudaismului din Tars. – Paul este bine pregătit pentru rolul său de apostol al creștinismului la străini prin tripla sa calitate de grec, de evreu și de roman.

I

L-am amintit deja pe sfîntul Paul. El a văzut lumina zilei într-o familie de evrei stabilită la Tars, în Cilicia. Era un oraș animat, situat la capătul cheilor ciliciene, pe unde se cobora de pe platoul Asiei Mici în Siria, și la întretăierea unor importante drumuri comerciale, care îi aduceau totodată ideile și influențele Greciei și Italiei, ale Frigiei și ale Capadociei, ale Siriei și ale Ciprului, ale Feniciei și ale Egiptului⁶³. În ciuda unei destul de recente

⁶³ Privitor la Tars, analizat din punctul de vedere care ne interesează aici, se pot consulta, în special, un capitol din cartea lui Ramsay, *The Cities of St. Paul*, Londra, 1907, p. 85-244 și studiul lui Böhlig, *Die Geisteskultur vom Tarsos im augustinischen Zeitalter*, Göttingen, 1913. În ceea ce privește religia, adăugăm Frazer, *Adonis, Attis, Osiris*, Londra, 1914, cap. VI, 22, 1 și 3, p. 117 și urm. Din păcate, acești autori au fost adesea obligați să se mulțumească cu indicii mărunte, cu prezumții și date cu caracter verosimil, întrucît documentele de care dispuneau erau puține la număr și puțin explicite. Vechiul oraș zace între 6 și 7 metri de sedimente tasate de fluviul Cydnus, orașul modern fiind construit deasupra. Din acest motiv, săpăturile de amploare încă rămîn de făcut. Nu dispunem decît

tentative a regilor Siriei și mai ales a lui Antioh Epifanul (în anul 171), de a-l eleniza, Tars rămase un oraș oriental, cel puțin prin credințele sale dominante. El deținea, însă, înfloritoare școli grecești și, după cum vom arăta, o Universitate care, după mărturia lui Strabon, avea o bună reputație în lumea greco-romană, mai ales în ceea ce privește studiile filosofice.

Profesorii care conduceau aceste școli erau legați de doctrina stoică și se pare că nu se mulțumeau să pătrundă de învățăturile acesteia doar pe elevii care le urmau cursurile. Ei îi răspindeau principiile esențiale, afirmațiile directe, formulele cele mai frapante prin spiritul lor, într-o veritabilă propagandă adaptată pentru a fi înțeleasă de popor. Astfel se explică faptul –foarte important pentru noi– că, fără a fi frecventat Universitatea din orașul său natal și fără să fi studiat filosofia stoică, dar trăindu-și anii tinereții sale în acest mediu elenizat din punct de vedere intelectual de către filosofii care erau totodată și retori, Paul nu ignoră nici locurile comune ale stoicismului, nici procedeele curente ale retoricii grecești.

Faptele Apostolilor (22, 3) ar vrea să ne facă să credem că el a fost crescut la Ierusalim „la picioarele lui Gamaliel”⁶⁴, adică într-una din cele mai celebre școli rabinice din acea vreme. Firește că ne este imposibil să afirmăm că nu ar fi adevărat, însă, oricum, acest lucru rămâne neverosimil deoarece nu se poate nicidecum înțelege că un elev al rabinilor Palestinei ar fi putut să-și conteste și să-și renege profesorii –așa cum a făcut Paul apoi– și să exprime atât de perfect spiritul evreiesc care ni se arată a fi cel al sinagogilor eleniste⁶⁵.

Ceea ce pare probabil este că, într-adevăr, el a primit o solidă instrucție „în Lege”, că el a urmat un învățământ religios dus pînă departe, dar nu la

de câteva monede, de interpretări adeseori ipotetice, de câteva inscripții și de câteva texte ale geografului Strabon (mort în 20?) și ale retorului Dion Chrysostomul (mort în 117). (n.a.)

⁶⁴ Gamaliel cel bătrîn, nepot al lui Hillel cel bătrîn, fariseu și doctor în Lege, conducător al Sanhedrinului pînă la jumătatea secolului I e.n., a fost unul dintre cei mai mari învățători ai religiei iudaice. În *Faptele Apostolilor* (5, 34-39) vorbește împotriva uciderii apostolilor, argumentînd că dacă lucrarea acestora este omenească, va dispărea de la sine, dacă este de la Dumnezeu, nu poate fi distrusă de om. (n.trad.)

⁶⁵ Asupra acestei chestiuni importante, vezi C.G. Montefiore, *Judaism and St. Paul*, Londra, 1914. (n.a.)

Ierusalim. Doctori evrei nu existau doar în Palestina. Știm că aceștia existau și în Alexandria, de asemenea în Antiohia, puternica metropolă a Siriei și putem crede că aici și-a completat Paul studiile.

Născut pe pământ elen, vorbind și scriind greaca, provenind dintr-o familie bine așezată –deoarece era cetățean roman, calitate pe care o avea de la tatăl său–, el era admirabil pregătit pentru a cuprinde și înțelege aspirațiile religioase ale evreilor din străinătate –care credeau în Isus după cum credea și el însuși– și ale prozelitilor lor. La început deosebit de ostil creștinilor, el a intrat în rîndurile lor în urma unei crize, despre care, deocamdată, voi spune că era deznodămîntul unui lung și obscur travaliu interior. Această etapă se încheie cu o viziune decisivă: el era convins că într-o zi, pe cînd se deplasa la Damasc, l-a văzut sau auzit pe Christos glorificat, și că a primit de la acesta demnitatea de apostol⁶⁶. Trebuie adăugat că nu-l cunoscuse pe Isus în timpul vieții sale, și că reflecțiile pe care le putea face asupra persoanei acestuia și a învățaturii sale nu erau limitate –precum acelea ale celor doisprezece– de amintiri reale. Să adăugăm că avea un suflet înflăcărat și mistic, un spirit dialectic și, în același timp, un simț practic foarte ascuțit, o energie suficient de neîmblînzită încît să facă să-i fie acceptată misiunea și a-și impune ideile.

Originalitatea acestor idei pare mare atunci cînd le comparăm cu cele în care este cuprinsă credința celor doisprezece, chiar după primele sale augmentări, și ajunge, pentru a ne convinge de aceasta, să recitim de la un capăt la altul primele capitole ale *Faptelor* și ale *Epistolei către romani*. Totuși, trebuie să rămînem atenți pentru a nu ceda vreunei iluzii. Cu siguranță, geniul religios al lui Paul nu este de contestat. Cu toate acestea, după cum în opera lui Filon din Alexandria se concentrează eforturile unei speculații evreiești anterioare lui, în același fel, în gîndirea lui Paul se organizează idei și sentimente care nu toate apar din inițiativa sa, și pe care el are meritul doar de a le exprima pentru noi. Un studiu atent al marilor

⁶⁶ Autorul se referă la întîmplarea pe care o cunoaștem din *Fapte*, 9, 3-19, repovestită de însuși Paul în *Fapte*, 22, 6-16 și *Fapte*, 26, 12-18, cînd, deși era însoțit, a avut o viziune individuală, precum în *Daniel*, 10, 7. (n.trad.)

epistole paulinice⁶⁷ dezvăluie o combinație, la prima vedere singulară și îndrăzneată, de afirmații fundamentale ale credinței celor doisprezece, de idei evreiești – unele direct împrumutate din Vechiul Testament, altele ivite din considerații religioase mult mai recente–, de concepții familiare mediului elenistic păgîn, de amintiri evanghelice și de mituri orientale.

Vom insista asupra acestei chestiuni deoarece atingem astfel problema cea mai gravă pe care o pune istoria credințelor creștine, aceea a transformării misiunii lui Isus, așa cum am definit-o, în religie a Salvării universale.

II

La o primă privire aruncată asupra vieții religioase a Orientului asiatic, de la Marea Egee pînă în Mesopotamia, observăm că, la începutul erei noastre, primul loc este deținut aici de un anumit număr de divinități care seamănă mult între ele, atît de mult încît se confundă uneori: în Frigia, Attis, în Siria, Adonis⁶⁸, în Fenicia, Melkart⁶⁹, în Mesopotamia, Tamuz⁷⁰ și Marduk⁷¹, în

⁶⁷ Mă refer la *Gal., 1* și *2Cor., Rom.*, pe care, în cvasiunanimitatea lor, criticii le consideră astăzi esențialmente autentice. (n.a.)

⁶⁸ *Adonis* este un nume de origine semitică (variație pentru *Adonai* ‘stăpîn’). În forma sa siriană, acest zeu este înrudit cu cipriotelul Gauas, egipteanul Osiris, semiticul Tammuz și Baal Hadad, cu frigianul Attis, toți fiind zei vegetali, care mor și reînvie, celebrați în medii feminine. La greci, este asociat cu Afrodita, care s-a îndrăgostit de el și care îl încredințează Persephonei, spre a-l adăposti. Aceasta din urmă, însă, refuză să îl dea înapoi. Fiind chemat să arbitreze conflictul, Zeus hotărăște ca zeițele să îl împartă, astfel încît Adonis ajunge să petreacă o treime de an cu Persephona, și două treimi de an cu Afrodita. Adonis a fost ucis de un taur sălbatic trimis de Artemis, invidioasă pe abilitățile de vînător ale acestuia, de către Ares, gelos pe faptul că era iubit de Afrodita, de către Apollo, al cărui fiu, Erymanthus, fusese orbit de Afrodita. Adonis moare în brațele Afroditei. (n.trad.)

⁶⁹ Melkart, însemnînd ‘zeul orașului’, este numele unui zeu fenician, patron al Tyrului, dar cunoscut și venerat din Fenicia pînă în Hispania, inclusiv în Israel (desigur, aici, într-o perioadă de idolatrie). Grecii îl identificau cu Herakles, între viața și întîmplările celor doi fiind numeroase similitudini. De asemenea, există similitudini între aceștia și Sandan, un zeu local din Tars. Precum în cazul altor asemenea zei, atributele sale au cunoscut transformări, din zeu maritim sau subpămîntean devenind zeu solar, și păstrîndu-și unele din vechile atribute. (n.trad.)

Egipt, Osiris⁷², pe pământ grec, Dionysos, pentru a nu vorbi decât despre cele mai importante. Încă ar mai trebui numit și zeul persan Mithra⁷³, care atunci își începe aventura în imperiul roman⁷⁴. Oamenii care circulă dintr-o țară într-alta își duc cu ei credințele și le implantează cu ușurință în afara țării lor, pentru că, în această parte a Asiei, ei întâlnesc la tot pasul preocupări religioase analoage cu ale lor –care sînt exprimate prin mituri de același gen– și își caută satisfacția în rituri strîns înrudite. Nu este probabil ca, la propriu, mituri și rituri să decurgă unele din altele, la origine, însă, ele se aseamănă deoarece provin din același fond de idei și dorințe. Însăși înrudirea lor a favorizat numeroase schimburi între realizările lor originale

⁷⁰ Numele unei zeități sumeriene a vegetației și hranei, cunoscută și adorată de către akkadieni, asirieni, evrei și arabi. Sensul cuvîntului este ‘fiul credincios al Zeului’. Fiind o zeităte a vegetației, ciclul său de viață este legat de solstiții și are atît o viață pămînteană, cît și una subpămînteană. În unele poeme, Tamuz sau Dumuzi este păstor, iar iubita sa Inanna (Ishtar) îl jeleşte și îl caută în lumea subpămînteană. (n.trad.)

⁷¹ Zeu babilonian cu multiple atribute, origine sau dobîndite, precum: vegetația, apa, magia, judecata. Pe măsură ce cîştigă teren și devine tot mai venerat, dobîndește și o ascendență privilegiată (fiu al lui Ea și Damkina) și preia atribute ale unor zeități de prim rang, precum Ea și Enil, ajungînd zeu suprem. (n.trad.)

⁷² Fiu al lui Geb, zeul egiptean al pămîntului și al lui Nut, zeița cerului, Osiris este zeul subpămîntean al morții și al vieții de dincolo. Principalele sale atribute –alături de cel de judecător– se referă la renașterea vegetației și, în același chip, la inundațiile fertilizatoare ale Nilului. Grație acestor atribute, la care se adăugau cele de stăpîn al iubirii, al veșnicului început și al tinereții, faraonii –care erau asociați cu Osiris– dobîndeau, prin imitație, capacitatea de a învia din morți și de a trăi o viață eternă și fericită. Mai tîrziu, privilegiul acesta s-a extins și la oamenii de rînd, dacă îndeplineau anumite ritualuri. (n.trad.)

⁷³ Zeitate solară iraniană a pactului și promisiunii, judecător divin, gardian al adevărului, Mithra este custode și păstor al legăturilor și jurămintelor, dar și al turmelor de cornute. (n.trad.)

⁷⁴ Cf. F. Cumont, *Les religions orientales dans l'Empire romain*; M. Brückner, *Der sterbende und auferstehende Gottheiland in den orientalischen Religionen und ihr Verhältnis zum Christentum*, Tübingen, 1908; A. Loisy, *Religions nationales et Cultes de mystères* în „Revue d'histoire et de littérature religieuses”, ianuarie, 1913; A. Loisy, *Les mystères païens et le Mystère chrétien*, Paris, 1919; S.J. Case, *The evolution of early Christianity*, Chicago, 1914, cap. IX; P. Wendland, *Die hellenistisch-römische Kultur*, Tübingen, 1912, p. 163 și urm. (n.a.)

–prin copenetranță reciproc-activă–, iar aceste schimburi au sfârșit prin a le da trăsături de rudenie foarte frapante. Totuși, subzistă notabile diferențe între povestirile divine care par a le susține. Acest amestec de religii, numit *sincretism* oriental, tinde să degaje –din detaliul confuz al credințelor și practicilor pe care le combină– un anumit număr de reprezentări esențiale și de rituri primordiale. Acestea se observă mai întâi în oricare dintre cultele pe care tocmai le-am enumerat și, de fapt, acestea sînt cele care sfîrșesc prin a constitui, în mod clar, rațiunea de a fi a celorlalte, care este de a le oferi oamenilor o credință și o metodă pentru a-și asigura o fericită nemurire.

Trăsătura cea mai frapantă a istoriei mitologice a acestor zei, este că se crede despre ei că mor într-o anumită perioadă a anului spre a reînvia curînd. În felul acesta, sufletele credincioșilor se umplu, mai întâi, de o durere profundă, apoi de o veselie delirantă. Se remarcă, de altfel că, în sine, aceștia nu sînt zei prea mari și că, cel puțin la origine, cei mai mulți sînt foarte aproape de condiția umană, deoarece pier. Unii, precum Attis, un păstor, și Adonis, un copil provenit din incest, sînt, de fapt oameni care au dobîndit caracter divin prin voința zeilor. Numai importanța funcției care pare a le fi atribuită în lume –în raport cu oamenii– îi ridică treptat cu mult deasupra condiției lor prime, ca divinități cu adevărat suverane. Vom vedea imediat cum se petrece acest lucru.

S-a discutat mult privitor la originea acestor zei, precum și cu privire la principiul miturilor pe care ei le personifică. Astăzi nu se prea mai ezită decît între două explicații care, de altfel, nu se exclud reciproc. Succesiunea regulată a anotimpurilor –considerată fie în raport cu mersul aparent al soarelui, fie în raport cu vegetația– a dat naștere mitului zeului care moare la intrarea în iarnă pentru a renaște la începutul primăverii. Deci, unii dintre zei de care este vorba, la început au fost divinități astrale, alții divinități ale vegetației, ceea ce, prin urmare, a condus la confuzii destul de firești, care nu ne permit mereu să scoatem la lumină adevărata lor origine, ori caracterul prim al unuia sau altuia dintre ei.

În mod evident, Mithra este un zeu solar și de aceea nașterea sa se plasează pe 25 decembrie, adică la solstițiul de iarnă. Osiris ne apare ca un zeu lunar, ceea ce se pare că nu era de la început. Tamuz, dimpotrivă, este

un zeu al vegetației; arșițele verii l-au ucis, iar primele suflări ale primăverii îl readuc la viață. La fel se întâmplă cu Adonis și, după cât se pare, cu majoritatea acestor zei care mor și reînvie. Raportul evident dintre viața soarelui și cea a pământului explică faptul că, în cele din urmă, ei au putut să se înfățișeze ca divinități solare. De altfel, cea mai mare parte dintre ei se arată a fi într-o relație strînsă cu o zeiță, mamă a zeilor, personificare a Pământului sau a Naturii fecunde, care îi naște sau care îi iubește cu dragoste. Astfel sînt Marea Mamă Cybele pentru Attis, Belti-Afrodita pentru Adonis, Ishtar pentru Tamuz, Isis pentru Osiris. Totodată, acesta este motivul pentru care acești zei sînt adorați în același timp cu zeițele lor și, practic, locuiesc la ele, în templul lor. Dacă problema naturii prime a uneia sau alteia dintre aceste divinități își păstrează importanța pentru istoricul religiilor, pe noi mai mult ne interesează reprezentarea și mai ales interpretarea mitului morții și a învierii respectivei divinități. De obicei, studiul sărbătorii zeului ne oferă cea mai limpede dintre informațiile pe care le putem obține. Această sărbătoare este o dramă care reprezintă, *stilizînd*, moartea și învierea zeului. Uneori este dublă în sensul că există două sărbători care se leagă de perioade caracteristice ale anului. În acest caz, unul din cele două episoade o ia înaintea celuilalt. Astfel, pentru Tamuz, principală pare a fi sărbătoarea morții sale, la solstițiul de vară; de asemenea pentru Adonis, atît de ușor de confundat cu Tamuz. Pentru Marduk, și pentru zeii în mod clar solari, în general, sărbătoarea triumfului lor sau a renașterii lor este cea principală. Uneori, dimpotrivă, cele două sărbători sînt reunite în una singură, care are loc fie primăvara, fie toamna, și în cursul căreia se începe prin a plînge moartea zeului și, imediat după aceea, se celebrează învierea sa. Astfel se petrec lucrurile în cazul lui Attis, în a doua jumătate a lunii martie, în vremea echinoxului de primăvară.

III

Ca urmare a dezvoltării sentimentului religios –lucru pe care îl putem doar constata deoarece explicarea sa, chiar în măsura redusă în care este posibilă, ne-ar duce prea departe de subiectul nostru–, acest mit al morții și învierii zeului a încetat să se prezinte doar ca o poveste dramatică și

emoționantă, ajungînd, în mod obișnuit, a fi interpretată ca expresie vizibilă a marelui mister al destinului uman. Pe pămînt, omul pare supus unor condiții de viață atît de mizerabile, iar existența sa –chiar fericită conform opiniei comune– îi pare atît de fragilă și de scurtă, încît îi vine greu să creadă că ființa sa ar fi cu adevărat limitată în timp și la aparențele ce-i cad sub simțuri. În consecință, pentru timpul nelimitat care urmează morții corporale, s-a imaginat o altă viață, preafericită și fără sfîrșit, de care trebuie să se bucure sufletul, adică tot ceea ce-i scapă materiei. S-a considerat, însă, că el este incapabil de a merita această viață numai prin forțele sale, și că, pentru a accede la ea, are nevoie de un intercesor, de un mediator divin, acesta fiind rolul cuvenit pe drept zeului care moare și reînvie.

Și iată cum se socotește că ar fi îndeplinită această misiune: zeul a suferit, după cum poate suferi omul, zeul moare, cum moare și omul, însă el a învins suferința și moartea, pentru că el a înviat, iar credincioșii săi simbolizează și reînnoiesc într-o manieră oarecare, în fiecare an, drama existenței sale terestre. Ei mai cred că, din clipa învierii sale reale de odinioară, el se bucură de o viață prea fericită, în nemurire divină. Prin însăși condiția umană, oamenii sînt ușor de asociat cu suferința și moartea zeului, iar chestiunea mîntuirii duce pînă la capăt această asociere, implicînd, pentru toți deopotrivă, învierea și viața de apoi, în nesfîrșită fericire. Soluția se află într-un fel de ficțiune rituală și mistică, în care, printr-o serie de practici culturale socotite eficace, credinciosul este conceput ca identificîndu-se cu zeul. El parcurge simbolic diversele etape ale probelor pe care zeul le-a traversat, iar această asimilare care-i transformă ființa îi garantează că și el va fi precum zeul, că dincolo de aceste probe ale acestei vieți și dincolo de moarte îl așteaptă nemurirea. Destinul mîntuitorului divin –aceasta este calitatea pe care, murind și reînviind, o dobîndește zeul– este, totodată, prototipul și garanția destinului pe care-l va avea credinciosul. Un autor creștin din secolul al IV-lea, Firmicus Maternus⁷⁵, ne descrie o ceremonie nocturnă a cultului unuia dintre acești

⁷⁵ *De errore profan. relig.*, 22, 1. (n.a.)

Iulius Firmicus Maternus astrolog, jurist și autor creștin, din vremea lui Constantin. Lucrarea citată cuprinde o prezentare analitică a multora dintre formulele și riturile

zei ai mîntuirii: cei care asistă plîng prada incertitudinii sorții care îi așteaptă în viitorul fără sfîrșit, în vreme ce un preot, trecînd prin fața fiecăruia dintre ei, îi unge pe gît cu un ulei sfînt murmurînd cuvintele sacramentale: „Aveți încredere, pentru că zeul este salvat veți avea și voi mîntuirea la capătul chinurilor voastre”.

Nu știm bine în ce fel se petrecea, la modul material, această asimilare a credinciosului de către mîntuitor în cultele diverșilor zei ai redempțiunii, dar sîntem siguri că în toate aceste culte asimilarea constituia scopul anumitor rituri. Cel puțin două dintre acestea ne rețin atenția în mod special: botezul sîngelui și cina comuniunii.

În cultul frigian al Cybelei și al lui Attis –dar nu exclusiv aici, pentru că se întîlnește în diverse alte culte asiatice și în cel al lui Mithra–, le lua locul o ciudată ceremonie numită *tauroboliu*⁷⁶, care făcea parte din inițierile misterioase esențiale rezervate credincioșilor. În incinta templului era amenajată o fosă adîncă, în care cobora inițiatul, și era acoperită cu un grătar pe care se înjunghia ritualic un taur. Sîngele se scurgea în fosă și pacientul îl primea, încercînd să-și îmbăieze cu el toate părțile corpului. Odată terminat acest botez, organele genitale ale animalului sacrificat erau depuse într-un vas sacru, iar myst-ul trebuia să le aducă ofrandă zeitei, după care erau îngropate sub un altar comemorativ.

Cu siguranță că, la origine, aceste rituri neobișnuite nu se refereau la viața viitoare a inițiatului. Ele erau asociate forței Cybelei și celei a lui Attis care, se credea, conduceau natura, după cum riturile de inițiere dionisiacă, tot atît de ciudate în ochii noștri, erau considerate ca asociind bacanții și bacantele operei fecunde a lui Dionysos. La începutul perioadei creștine, însă, sub influențe greu de recunoscut și de precizat, se încheiase deja, după

misteriilor sau aflate în legătură cu acestea, precum și o diatribă la adresa cultelor orientale păgîne, fiind un îndemn adresat împăraților vremii de a stopa și interzice practicile și cultele necreștine. (n.trad.)

⁷⁶ Sau, alteori, *criobolul*, cînd victima era un țap (κρίός). Ch. Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, Giessen, 1903; Graillot, *Le culte de Cybèle, mère des Dieux, à Rome et dans l'Empire romain*, Paris, 1912, în special capitolul IV; Loisy, *Cybèle et Attis*, apud „Revue d'histoire et de littérature religieuse”, iul., 1913. (n.a.)

toate aparențele, evoluția care transforma tauroboliul în mijloc eficace de a dobândi preafelicita nemurire. Și iată cum se explica aceasta: fosa figurează împărăția morților, iar myst-ul, coborînd în ea, este considerat ca murind, taurul este Attis, iar sîngele său răspîndit este principiul vieții sale divine, care se răspîndește în afara sa; primindu-l, inițiatul îl absoarbe și se pătrunde de el. Cînd iese din fosă el este *renăscut*⁷⁷ și –precum în cazul unui copil care vine pe lume– i se dă lapte. El, însă, nu a renăscut ca om, cum era înainte. El l-a absorbit în esența sa pe zeu, și, la rîndul său, a devenit *un* Attis fiind aclamat ca atare. Conform datelor istoriei divine –în care Attis apare ca amant al Cybelei–, el trebuie, așadar, să meargă să se unească cu zeița. Ofranda organelor genitale ale taurului-Attis, căruia i s-a asimilat el însuși, simbolizează această uniune, care se împlinește mistic în camera nupțială a Marii Mame, după cum mutilarea taurului amintește de cea a lui Attis care, se spune, s-a emasculat sub un pin și a murit.

Inițiatul este asigurat, cel puțin pentru un interval considerabil de timp⁷⁸, că va urma destinul lui Attis în ceea ce privește moartea inevitabilă și învierea prea fericită, în viața de apoi cu zeii.

Această uniune salutară, obținută în virtutea inițierii, este reînnoită, sau cel puțin întărită, în mai multe culte ale acestor zei mîntuitori și mijlocitori, de exemplu cel al Cybelei, al lui Mithra, ale Baalilor⁷⁹ sirieni, și încă ale altora, prin mese sacre, la care credincioșii mănîncă împreună la masa zeului. Fără îndoială că acest banchet liturgic nu este, de cele mai multe ori, decît semnul fraternității myst-ilor și un simplu simbol, însă „uneori se așteaptă, de asemenea, alte efecte ale hrănirii în comun; se devorează carnea unui animal conceput ca divin și se crede că astfel poate avea loc

⁷⁷ *Taurobolio criobolioque in aeternum renatus*, citim pe o inscripție tîrzie (secolul IV, după Isus Christos), dar care marchează destul de bine intenția supremă a sacrificiului taurobolic. (n.a.)

⁷⁸ Se pare că tauroboliul era reluat la capătul a douăzeci de ani; cel puțin așa făceau spre sfîrșitul imperiului roman. (n.a.)

⁷⁹ În lumea semită, numele zeilor fiind mai degrabă interzise a se rosti, mai cu seamă în rîndul laicilor, Baal devine termen generic pentru ‘zeu’, sensul cuvîntului fiind ‘domn, stăpîn’. El a fost folosit și pentru zei, dar și pentru conducători. (n.trad.)

identificarea cu zeul însuși și participarea la substanța și calitățile sale” (Cumont)⁸⁰. Din păcate, nu deținem decât foarte puține detalii asupra acestor mese sacre, asupra meniului lor și asupra riturilor lor, deși sensul lor nu lasă loc îndoielilor. Totuși, știm că în misterii⁸¹ lui Mithra există o ceremonie în care inițiatului i se prezintă pîine și o cupă pronunțându-se – ne spune un apologet creștin din secolul al II-lea– „anumite formule pe care le știți sau le puteți afla”⁸².

Textele ne mai spun că, în misterii Cybelei și ale lui Attis, inițiatul ia parte la o masă mistică la capătul căreia spune: „Am mîncat din ceea ce conținea tympanon-ul, am băut din ceea ce conținea cymbala: am devenit

⁸⁰ François Valéry Marie Cumont (1868-1947), istoric, arheolog, filolog și epigrafist belgian, profesor la Universitatea din Gand, cercetător al religiilor antice păgîne, mai cu seamă al cultului lui Mithra. (n.trad.)

⁸¹ De origine greacă, preluat în latină și răspîndit apoi și în alte limbi, termenul se referă la o doctrină și/sau la un rit secret, inițiatul într-unul sau mai multe misterii *myst*-ul fiind, practic, membru al unei(or) secte cu un anumit grad de esoterism. Antichitatea a cunoscut o teologie civilă (în care cultul avea caracter etnic sau statal), una naturală (în care credințele derivau mai degrabă din raționamente și speculații filosofice, devenind concepții asupra lumii) și una mitică (în care credințele aveau fundamente mitice și funcționau prin ritualizare). Misteriile intră în ultima categorie, așa cum cultul împăratului sau iudaismul, de pildă, intră în prima, iar neoplatonismul sau unele ramuri ale gnozei în cea de-a doua. Dincolo de caracterul mai mult sau mai puțin secret, misteriiile s-au diferențiat prin modul genuin de a relaționa unele concepții asupra funcționării și relației Universului, Divinului și a ființei umane cu anumite elemente de rit, și a felului în care acestea reflectau interacțiunile lumii fizice cu cea spirituală. Majoritatea autorilor consideră că creștinismul a cunoscut o inflație generatoare de dimensiuni superioare prin absorbția (în rit și dogme) de elemente ale misteriiilor. Misteriiile despre care știm cîte ceva sînt: misteriiile eleusine, dionisiace, orfice (în lumea elenică), și cele dedicate Cybelei (Frigia), lui Isis (Egipt), lui Mithra (Persia), lui Sabazios (Tracia și Frigia). Caracterul lor secret, dispariția lor (prin abandon și uitare, dar și prin asimilare) au făcut ca multe elemente ale acestora, de la concepte la practici, să ne rămînă necunoscute. În fapt, informațiile –puține, sumare, mult prea aluzive– care au dăinuit timpului și factorilor menționați, abia ajung pentru a înțelege că antichitatea a cunoscut un astfel de fenomen. Prin faptul că, deja, aveau o vechime foarte mare, prin caracterul lor conservator, misteriiile erau în măsură să ofere numeroase și importante cunoștințe asupra mentalității și spiritualității vechilor indoeuropeni și a lumii central-orientale. (n.trad.)

⁸² Iustin, I, *Apol.*, 66, 4. (n.a.)

myst-ul lui Attis”. Tympanon-ul era instrumentul-atribut al Cybelei, cymbalul cel al lui Attis, și putem crede că alimentele sacre care se depuneau în ele erau pâinea, probabil și carnea peștilor sacri, și vinul. În plus, dacă ne gândim că Attis este în mod curent asimilat *grîului*, avem toate motivele să credem că comuniunea se stabilește aici, nu pur și simplu prin actul așezării la masă și al consumării alimentelor socotite a fi oferite de zeu fidelilor săi, ci prin actul *mîncării zeului însuși* și prin a se lăsa pătruns astfel de substanța sa mîntuitoare.

Nu credem că mai este nevoie să subliniem asemănările evidente ale acestor diferite rituri –chiar privite la nivel superficial– cu botezul și euharistia creștinilor. Această asemănare nu a fost nicidecum respinsă de către Părinții Bisericii (din secolul I pînă în secolul al V-lea, de la sfîntul Paul la sfîntul Augustin, mărturiile se aglomerează, dovedindu-se că erau mirați), care, însă, o explicau în maniera lor: ei spuneau că Diavolul încercase să imite pe Christos și că practicile Bisericii serviseră de model misteriiilor. Astăzi nu se mai poate susține așa ceva. Este foarte probabil ca, în unele cazuri, creștinismul să fi reacționat față de cultele păgîne care, ca și acesta, erau preocupate de asigurarea mîntuirii eterne a oamenilor prin mijlocirea unei ființe divine. Miturile esențiale însă, ceremoniile liturgice principale, simbolurile și riturile eficace ale acestor culte sînt anterioare nașterii creștinismului, iar în vremea în care trăia sfîntul Paul ele cunosc realizări culturale foarte numeroase în lumea elenistică.

Nu trebuie uitat că nu este vorba doar despre niște rituri. Este vorba despre o anumită reprezentare a destinului uman și a mîntuirii, de religia-credință asociată Domnului divin, intermediar între om și divinitatea supremă, și care a consimțit să trăiască, să sufere ca un om, pentru ca omul, destul de apropiat de acesta, să și-l asimileze, să se poată mîntui, asociindu-se destinului său. Tocmai în aceasta constă doctrina sfîntului Paul privitoare la misiunea și la rolul Domnului Isus. Nici măcar elementul moral –dotat cu importanța pe care doctrina i-o acorda (aceasta recomandînd o viață nu doar pioasă, ci și pură, demnă, caritabilă)– nu-i aparține ca trăsătură particulară, deoarece misteriiile înseși avuseseră exigențe de același ordin față de inițiații lor –chiar dacă într-o măsură redusă.

IV

Imediat, însă, apare întrebarea dacă Paul era în situația de a cunoaște ideile esențiale și riturile fundamentale ale misteriiilor și dacă putea suferi influența acestora⁸³.

Nu sîntem nicidecum foarte bine informați asupra vieții religioase a Tarsului, patria sa, în vremea în care a trăit el acolo, însă știm că în Tars erau venerați cu deosebire doi zei: unul se numea *Baal-Tarz*, adică Domnul Tarsului, pe care grecii l-au asimilat lui Zeus, celălalt se numea *Sandan*, grecii asimilîndu-l lui Heracles.

După toate aparențele, primul este o veche divinitate rurală stăpîna peste fecunditatea pămîntului. Devenind urban și confundîndu-se puțin cîte puțin cu Zeus, este ridicat în rang și capătă aparența și caracterul unui zeu celest, stăpîn al zeilor și al oamenilor, situat atît de mult peste credincioșii săi încît le părea aproape inaccesibil.

Sandan, dimpotrivă, rămîne foarte apropiat oamenilor și aproape tangibil. Din rarele documente pe care le avem asupra lui, din discuțiile și ipotezele provocate de aceste documente, decurg cîteva certitudini utile. La origine, acest Sandan este, și el, un zeu al fertilității și, în sens mai larg, al vegetației. Anual, în onoarea sa se celebrează o sărbătoare în care el moare pe un rug și se ridică la cer. Așadar, acesta reprezintă în Tars ceea ce sînt Attis în Frigia, Adonis în Siria, Osiris în Egipt, Tamuz la Babilon și alți zei analogi în alte părți. De asemenea, este foarte plauzibil ca, deja, el să fi împrumutat trăsături de la unul sau doi dintre aceștia.

Totuși, a împrumutat de la aceștia ritualurile inițiatice misterioase și învățătura ermetică a mîntuirii? Este el considerat mîntuitor? Aici există o dublă problemă, care nu poate fi încă rezolvată decît prin ipoteze. Nici un document nu ne vorbește în mod cert despre misteriiile lui Sandan și nu îl califică drept *Soter*. Dacă, însă, remarcăm că alți zei ai vegetației, murind și

⁸³ Reitzenstein, *Die hellenistischen Mysterienreligionen*, Leipzig, 1910, în special p. 43 și urm., 160 și urm.; Loisy, apud „Revue d'histoire et de littérature religieuse”, sept.-oct., 1913; contra: C. Clemen, *Der Einfluss des Mysterienreligionen auf das älteste Christentum*, Giessen, 1913, p. 23-61. (n.a.)

reînviind, își au misterii lor și sînt considerați de către credincioșii lor ca intermediari între divinitatea supremă și oameni, ca intercesori și mîntuitori, avem temeii să credem că la fel se întîmplă și cu Sandan. În rest, Sandan nu-i oferea lui Paul decît spectacolul anual al apoteozei zeului care moare, ceea ce, deja, este mult.

Existau și alte culte cu misterii în Tarsul începutului erei creștine? Este probabil, în virtutea însăși a poziției orașului la încrucișarea drumurilor comerciale, pe unde, împreună cu oamenii, ideile și credințele circulau precum mărfurile. Ar fi imprudent, însă, a ne arăta prea siguri. Cu toate acestea, vecinătatea Frigiei și a Siriei, raporturile constante cu Fenicia și Egiptul, aproape impun convingerea că oamenii din Tars erau la curent cu spiritul misteriiilor care înfloreau în aceste țări diferite, cu principalele lor teme mitice, cu principalele lor speranțe, și ale căror rituri conducătorii le practicau mai mult sau mai puțin, pentru avantajele lor. Lumea antică ne oferă spectacolul perpetuu al acestor schimbări pe teren religios.

De altfel, o altă constatare ne aduce încă o cvasi-certitudine în acest sens, și anume că tendința *sincretistă* care amestecă, confundă sau combină zeii, pe care fizionomia sau funcțiunile lor îi apropie mai mult sau mai puțin, se manifestă în mod foarte clar, și de foarte multă vreme, în Tars. Probabil că acesta este fenomenul cel mai vizibil și cel mai stabil al vieții religioase a orașului. Or, noi știm că misteriiile se hrănesc din sincretism.

Pare verosimil, așadar, dacă nu cumva neîndoios, că copilăria lui Paul s-a desfășurat într-un mediu în întregime pătruns de această idee a mîntuirii obținute prin mijlocirea sau intermedierea unui zeu care moare și reînvie, și al cărui destin este împărțit de către credincioșii săi asociindu-i-se, nu numai printr-o credință confesională de nezdruccinat, ci încă –și aici am fi tentați să credem că mai ales– prin rituri simbolice și puternice. Nu era deloc nevoie de a fi inițiat pentru a cunoaște aceste concepții religioase și realizările lor rituale, adică pentru a ști că existau și ce reprezentau ele. Ceea ce avea în plus inițiatul, nu era credința și nici speranța sa, ci augustul și redutabilul mister care, credea el, îl transformase la nivelul ființei sale profunde.

De asemenea, în Tarsul acelor vremuri, nu era deloc necesar să fi mers la școala de filosofi pentru a spune câte ceva asupra acestei învățături. Sub Augustus, Tars este un oraș realmente guvernat de Universitatea sa, iar această circumstanță are în ochii locuitorilor săi o importanță particulară pentru tot ceea ce fac profesorii acestei Universități. Or, acești profesori par a fi mai mult filosofi stoici. Totul ne face să credem că mai mulți dintre ei ținuseră deja conferințe de vulgarizare –ca niște predici populare– în care transferaseră formulele lor morale esențiale și, de asemenea, un număr destul de mare din termenii tehnici ai acestora. Nu trebuie uitate aceste circumstanțe atunci când citim epistolele paulinice, în care găsim –în ceea ce privește fondul uneori, forma adeseori– urme ale influenței stoice. Observându-le, s-a crezut odinioară că apostolul intrase în relații cu Seneca și că purtase cu acesta o întreagă corespondență. Această candidă invenție dă mult mai puțin seamă de faptul în cauză, pe care tocmai l-am amintit, privitor la importanța și caracteristicile vieții filosofice din Tars. Paul a trăit într-un mediu în întregime pătruns de preocupările și terminologia stoice. Acest al doilea exemplu al influenței mediului în care a trăit în vremea copilăriei sale, cel puțin pînă la adolescență, îl luminează pe celălalt și sfirșește prin a ne face să înțelegem felul în care acest evreu din diaspora a putut, într-un mod aproape inconștient, să primească și să fixeze în străfundul spiritului său reprezentări a căror fecunditate nu se va revela pentru el însuși decît mult mai tîrziu.

Rămîne deschisă pentru noi încă o chestiune a cărei soluție ne-ar aduce, poate, un element de informație foarte important în ceea ce privește obscuritatea pregătirii viitorului religios al lui Paul. Evreii din Tars erau cu toții legalisti riguroși sau, dimpotrivă, sinagogile lor se deschideau, mai mult sau mai puțin, influențelor ambientului? Și: nu exista aici nimeni care să se abandoneze acestui sincretism (despre care am vorbit mai înainte și care, uneori, se pare că măcar tindea să transforme speranța salvării mesianice naționale în doctrină a mîntuirii)? Dacă lucrurile stăteau astfel –nu știm, însă tind să cred că așa ceva este verosimil–, nu pare deloc necesar să presupunem ca Paul să fi simpatizat cu acești evrei pervertiți. De asemenea, în legătură cu ortodoxia primă pe care *Faptele* i-o atribuie lui și familiei sale,

putem crede că el îi detesta, dar nu și că i-a ignorat. El știa ce credeau aceștia despre mîntuire și despre mîntuitor, iar dacă am putea fi siguri că în tinerețe a dobîndit această impresie, este indubitabil că aici se află elementul esențial sau germenul prim al evoluției sale.

Oricum ar sta lucrurile în acest ultim punct, rămîne, în orice caz, un adevăr faptul că, dacă Tars a dat naștere primului apostol al neamurilor, omului care a contribuit atît de mult la răspîndirea, în numele Domnului Isus, unei religii noi a mîntuirii, acest lucru nu constituie un hazard, ci o rezultată.

Este de reținut că, dintr-un alt punct de vedere –cel al aptitudinilor sale generale pentru o operă de propagandă în lumea greco-romană, în favoarea unei doctrine evreiești–, el se afla într-o situație excepțional de avantajoasă, deoarece combina în sine tripla calitate de grec, de evreu și de roman.

Cînd spun că este grec, înțeleg că, împreună cu aerul din Tars, a respirat ceva din sufletul elenistic, fără a-și da seama că asimilînd limba greacă a dobîndit cel mai prețios instrument de gîndire și de acțiune și, totodată, cel mai comod vehicul de idei care exista în acel timp. Nu exagerăm, desigur: Paul nu este un literat grec, nici nu a frecventat marile școli și nu a studiat misterele în acestea. A trăit însă într-un mediu în care se vorbea greaca, în care cuvinte precum *Dumnezeu, spirit, Domn, mîntuitor, rațiune, suflet, conștiință* îmbrăcau un sens pe care el l-a cunoscut, în care se practica o anumită artă a cuvîntului, din care el a reținut unele dintre procedeele cele mai frapante, în care se cultiva o filosofie ale cărei cîteva sentenții și mai multe cuvinte tehnice au intrat în memoria sa, în care exista în mod firesc un atașament față de anumite speranțe de supraviețuire pe care nu le-a ignorat și despre care credea că pot fi realizate pe anumite căi, al căror element esențial măcar îl putea cunoaște. Cu certitudine, avem motive pentru a susține că nu elenismul este principala sa trăsătură și că înainte de a fi grec el este evreu, dar nu trebuie să pierdem din vedere faptul că este un evreu din Tars.

În acest moment pare sigur că dacă nu a primit marea cultură greacă, pe care ar fi putut-o găsi în marile școli din patria sa, s-a ridicat pînă la înalta cultură ebraică a timpului său, care ținea în întregime de studiul aprofundat

al Scripturii. Am amintit deja că *Faptele* (22, 3) îl pun să spună că a fost crescut la picioarele lui Gamaliel, adică la Ierusalim, în școala nepotului marelui Hillel⁸⁴. Repet că această afirmație nu-mi inspiră absolut nici o încredere și că, de aceea, o socotesc a fi inexactă. Totuși, este incontestabil că scrisorile lui Paul par a atesta o cunoaștere rabinică a Scripturii –înțeleg o cunoaștere ca aceea pe care un rabin, un doctor, o deținea în mod normal– și că aici s-a manifestat un spirit format de către fariseism. Spirit dialectic, subtil și întortocheat, care înfruntă Legea evreiască cu înseși procedeele cu care o apărase altădată, el a arătat totodată că deține un fond de idei asupra naturii umane, asupra păcatului, asupra raportului dintre păcat și moarte, la fel de rabinic pe cât de dialectic.

Este remarcabil, de altfel, că traducerea greacă a Bibliei, *Septanta*, este cea care pare a-i fi familiară. Desigur, el înțelegea originalul ebraic –deși nu aş jura acest lucru– și, oricum, aproape mereu citează versiunea alexandrină de care –aş spune– este pătruns⁸⁵. Această constatare mai ales, mă face să cred că el a studiat Scriptura în vreo școală rabinică din diaspora, iar nu la Ierusalim. Poate în Antiochia, care nu era departe de Tars, și care constituia marele centru intelectual al Asiei elenistice, punctul de întâlnire și de combinare al ideilor și al credințelor asemănătoare sau diferite.

În acea vreme, numai un evreu putea fi interesat de inițiativa lui Isus, numai un grec putea să o extindă pe măsura lumii și să o facă fecundă (bineînțeles, un grec care nu avea spiritul mărginit de orgoliul unei culturi

⁸⁴ Hillel (Babilon 110 î.e.n.- Ierusalim 10 e.n.), lider religios de mare înțelepciune și înaltă moralitate, întemeietor de școală, precursor al tradiției rabinice. Ajuns în Israel la 40 de ani, petrecându-și următorii 40 de ani în studiu și conducând destinele spirituale ale evreilor 40 de ani, a fost asemănat lui Moise. Recunoscut pentru blindețea, bunătatea și răbdarea sa, de-a lungul întregii sale activități, Hillel, care socotea că iubirea față de aproapele este principiul fundamental al Legii morale iudaice, a încercat, prin interpretările echilibrate și în spirit tradițional ale Legii și tradiției iudaice, să „repare lumea”, după cum singur spunea. (n.trad.)

⁸⁵ De altfel, evreii din *diaspora* considerau traducerea *Septantei* inspirată în aceeași măsură ca și textul ebraic. Această opinie, necesară pentru scrupulele lor legaliste, se sprijinea pe legenda identității celor 72 de versiuni executate de către 72 de traducători. În mod evident, o astfel de concordanță ar presupune intervenția divină! (n.a.)

de școală și care, din lumea elenistică, cunoștea și împărtășea cel mai bine sentimentele religioase și aspirațiile credinței, și ale cărei directive intelectuale le urma). În sfârșit, calitatea de cetățean roman pe care o deținea Paul îi aducea mai multe avantaje prețioase: îl pune la adăpost de naționalismul îngust și dușmănos al palestinianului și îl înclina către universalism; prin aceasta trebuia să fie destinat, chiar fără a-și da seama, la a ridica însuflețirea unui cenaclu evreiesc la demnitatea de religie umană. De aceea l-am putut numi lucrător al viitorului.